

Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez*

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a cigányság és az osztályhelyzet viszonyát olyan társadalomtudományokban használatos koncepciókkal értelmezze, amelyek egyrészt az etnicitás tematikáját az osztályhelyzettel összefüggésben vizsgálják, másrészt kiemelt szerepet adnak a lokális osztályviszonyokat alakító szélesebb politikai gazdasági folyamatoknak. A magyarországi társadalomtudományi cigánykutatásokban az osztályszempont, ha nem is explicit módon, de mindig elsődleges volt. A romakutatások nagy része a társadalmi kirekesztés, szegénység, tartós munkanélküliség problémájával együtt tárgyalta a cigány tematikát, főként a rendszerváltás után lett ez hangsúlyos, hiszen a formális állandó foglalkoztatásból tartósan kiszoruló populáció és a cigány népesség számos ponton fedésbe került. Ugyanakkor a romák kirekesztésével foglalkozó kutatások zöme mind helyzetüket meghatározó strukturális kényszereket, mind az ezekkel kapcsolatos kritikai meglátásaikat elsősorban az államhatalom szintjére vonatkoztatták, míg e szinten túlmutatató gazdasági és politikai folyamatok, valamint a cigány pozícióban élő népesség megélt tapasztalatai némileg háttérbe szorultak.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a cigányság és osztályhelyzet viszonyát olyan fogalmakkal értelmezzük, amelyek a formális, állandó foglalkoztatásból kiszoruló, etnikailag is stigmatizált népesség társadalmi helyzetét szélesebb történeti, gazdasági és politikai folyamatok részeként tárgyalják. Ezek a fogalmak a munkaerő-tartaléksereg, a „felesleges” népesség és a prekariátus. Habár e három fogalom közül kettő különböző társadalomtudományi hagyományokból származik, mégis mindegyik hasonló előnyökkel jár az elemzés számára. Egyrészt a lokális jelenségek globálisan zajló gazdasági, politikai folyamatokkal összekapcsolva lesznek értelmezhetőek. Másrészt mindhárom koncepció egy keretben értelmezi az etnikai aspektust az osztályviszonyokkal, amelyek nem vagy-vagy viszonyban állnak egymással, hiszen összefonódásuk egy sajátos társadalmi pozíciót jelent. Harmadrészt pedig ezek a fogalmak megmutatják, hogy az osztályviszonyok bizonyos szegmensét a stabil, állandó bérmunkához való hozzáférés szervezi. Ezen

* A tanulmány a Mobilitási stratégiák és gazdasági ciklusok-hátrányos helyzetű roma népesség mobilitási stratégiái (FK138422) című Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap (NKFIH) által támogatott pályázat keretében készült.

túlmutatóan pedig a fenti fogalmi keretek lehetővé teszik, hogy a globális folyamatok és helyi struktúrák szubjektív megélése is láthatóvá válhasson, és ezáltal megvilágítsa az adott struktúrában létrejövő ellenállási lehetőségeket. Arra teszünk tehát kísérletet, hogy a magyarországi cigányság és osztályhelyzet viszonyát e fenti, nemzetközi társadalomtudományokban használatos fogalmakkal értelmezzük.

Írásunk abba a társadalomtudományos hagyományba illeszkedik, amely a kelet-európai, magyar osztálypozíciókat és viszonyokat a világrendszer részeként elemzi.¹ Ebben a kontextusban a munkaerő – vagy a munkaerő-tartaléksereg – és a prekariátus fogalmai nem csupán a helyi vagy az állami szinteken elemezhetőek, hanem egy sokkal szélesebb keretben, méghozzá a globális kapitalizmusban. Mint ahogyan számos történeti írás is kiemeli,² a cigányság kelet-európai története nem értelmezhető e népesség lokális munkamegosztásban betöltött szerepének vizsgálata nélkül. Ahogy Dupcsik írja,³ amikor a cigányság nagy része megérkezett a hajdani Magyarország területére, az akkori rendi szerkezet sem a nemesség, sem pedig a parasztság részéről nem volt nyitott arra, hogy a kis, heterogén csoportokból álló cigányságnak helyet tudott volna szorítani a rendi szerkezetű társadalomban. Ebben az időben a mezőgazdasághoz oly fontos és nélkülözhetetlen, de alacsony presztízsű munkakörökbe szorult a cigányság, mint a kovácsság, illetve különböző a famunkák, a kosárfonás és a teknővájás.⁴

Fontos azonban megjegyezni – amint Nagy és Dupcsik⁵ is beszámolt róla –, hogy ezek az etnikai kategóriák korántsem voltak olyan átjárhatatlanok, mivel a cigányság jelentése inkább kötődött ehhez a rendi vagy osztályviszonyokban betöltött előnytelen pozícióhoz. A roma népesség erőszakos asszimilációja is akkor vált kiemelt kérdéssé, amikor e munkákra rohamosan csökkent a kereslet az iparosodás következtében.⁶ Ekkor rögzült a roma népesség tartaléksereg-pozíciója a társadalomban, mely akkoriban főleg a mezőgazdasági idénymunkákba, illetve a patrónus-kliensi viszonyokon keresztül működtetett kisebb háztartási munkákba zárta a magyarországi cigányokat, akik főként a vidéki periférikus területeken telepedtek le.⁷

Hasonlóan, az államszocializmus korát is a globális kapitalista rendszer részeként értelmezzük. Ahogyan Geröcs és Pinkasz⁸ írja, a félperifériás függő fejlődés egyféle importhelyettesítő modernizációs kísérletnek fogható fel, amely tőke és technológia hiányában inkább a munkaerőre támaszkodva igyekezett utolérni a nyugati fejlettebb gazdaságokat. Továbbá, ahogyan Tamás Gáspár Miklós⁹ is

1 Éber et al. 2019.

2 Dupcsik 2009; Nagy 2018, 2020.

3 Dupcsik 2009: 37.

4 Dupcsik 2009: 38.

5 Dupcsik 2009; Nagy 2020.

6 Dupcsik 2009: 43.

7 Dupcsik 2009; Nagy 2018, 2020.

8 Geröcs–Pinkasz 2017.

9 Tamás 2021.

kiemelte, a létező szocialista rendszer inkább az államkapitalizmus fogalommal írható le, hiszen számos, a kapitalizmusra jellemző elemmel rendelkezett, mint a bér munka, a magántulajdon, az elidegenedés, árufétis, a pénzpiacok stb. Emiatt elemzésünkben a szocialista rendszerben is értelmet nyernek a munkaerő-tartaléksereg, a felesleges népesség, illetve a prekariátus fogalmak, hiszen ezek meg tudják ragadni, hogy a cigányság proletarizációja hogyan épült bele a tőke és technológia hiányában végbemenő munkaerő-igényes gazdasági stratégiákba.¹⁰

Magyarország a rendszerváltással kapcsolódott a globálisan végbemenő neoliberális fordulathoz és ágyazódott vissza teljesen a piacgazdaságba, ami dezindusztrializációval, a mezőgazdaság átalakulásával és a jóléti állam lassú leépítésével járt.¹¹ E folyamatok során a legalacsonyabbban képzett cigányságot leépítették,¹² amely a romák körében tömeges munkanélküliséget eredményezett. A cigányság tehát mint felesleges népesség jelent meg a magyar poszt szocialista osztályszerkezetben. Azonban a 2010-es évek közepétől számos gazdasági, politikai folyamat eredményeképpen – úgy mint az újraparosítás, kivándorlás következtében is létrejövő munkaerőhiány, demográfiai átalakulások – e társadalmi rétegek nagyobb számban léptek be a formális munkaerőpiac legalacsonyabb státuszú pozícióiba, melyek az építőipar és a gyáripar legkevésbé képzettséget igénylő szektorai.¹³ Tanulmányunkban tehát a munkaerő-tartaléksereg, a felesleges népesség és a prekariátus is olyan analitikus fogalmakká tudnak válni, melyek történeti perspektívából is megvilágítják a cigányság osztályhelyzetét.

Nem célunk, hogy e fogalmak használatát kizárólagossá tegyük, pusztán meg szeretnénk mutatni a bennük rejlő lehetőségeket az etnicitás és osztályhelyzet viszonyának elemzéséhez. Mindezek mellett azt is hangsúlyozzuk, hogy a cigánysággal való azonosulás nem feltétlen egy bizonyos osztályhelyzet függvénye. Ugyanakkor számos kutatás eredményeiből tudjuk, hogy kelet-európai, így a magyar társadalmi kontextusban is a cigányság és az előnytelen társadalmi osztálypozíció – hívjuk azt mélyszegénységnek, *underclass*nak vagy akár munkaerő-tartalékseregnak – erőteljesen összefonódik mind a többségi lakosság, mind az érintett népesség percepciójában.¹⁴ Következésképpen ez az összefonódás még azokra az egyénekre is kényszerítő erővel bír, akik esetleg középosztálybeliként tartják magukat cigánynak, vagy a környezetük azonosítja őket annak.¹⁵ Tanulmányunk éppen arra világít rá, hogy a cigányság hogyan válik a szélesebb gazdasági, politikai folyamatok részeként egy sajátos etnicizált osztálypozícióvá. Az interszekcionalitás fenti módját az osztály és az etnicitás között természetesen nem tekintjük véglegesnek, az etnikai és osztálypozíció sosem kerül teljesen fedésbe

¹⁰ Éber et al. 2014.

¹¹ Éber et al. 2019; Scheiring–Szombati 2020; Scheiring et al. 2021.

¹² Kertesi–Kézdi 2011.

¹³ Köllő 2017; Bakó–Lakatos 2019; Éber et al. 2019; Huszár 2019.

¹⁴ Ladányi–Szelényi 2004; Efreanova 2012; Kovai 2017; Grill 2018; Szombati 2018; Petrovici et al. 2019.

¹⁵ Durst et al. 2021; Kovai 2017; Kóczé 2018.

egymással, hiszen az azt alakító globális gazdasági, politikai folyamatok is örök mozgásban vannak.

Az etnicitás és osztályhelyzet tematizálása korántsem új keletű a magyarországi társadalomtudományokban. A II. világháború után az osztályszempont kiemelt aspektus volt a roma témájú kutatásokban mind a társadalomtörténeti írásokban, mind pedig a cigányság aktuális helyzetével foglalkozó munkákban. A következő fejezetben végigvesszük azokat a hazai roma tematikájú kutatásokat, amelyek expliciten tematizálják az osztályhelyzet és az etnicitás (cigányság) viszonyát, majd ezekre építve fejtjük ki koncepcióinkat. Ezt követően bemutatjuk központi fogalmainkat – a munkaerő-tartaléksereget, a felesleges népességet és a prekariátust –, és megvizsgáljuk, hogy milyen történeti kontextus társadalomtudományos gondolkodása termelte ki őket, továbbá hogy miként is alkalmazhatók a magyarországi cigányság etnikailag jelölt osztálypozíciójára.

A cikk egyrészt különböző társadalomtudományos empiriákra támaszkodva mutatja be a magyarországi cigányság osztálystruktúrában betöltött helyzetét, különös tekintettel a történeti szemléletre. Továbbá az elemzés nagyban támaszkodik az elmúlt huszonkét évben végzett kvalitatív terepkutatásainkra, amelyek keretében interjúkon, résztvevő megfigyelésen és spontán szituációkba ágyazott interakciókon keresztül vizsgáltuk a vidéki terek osztály- és etnikai viszonyainak alakulását. Ezen terepmunkák az antropológiai vizsgálódás módszertani szemléletében történetek, azaz a mindennapi élet történéseinek és a megélt valóság interpretációinak rögzítésével, valamint spontánabb háztartási szintű interjúk és beszélgetések lebonyolításával tártuk fel a helyi szintű etnikai és osztályviszonyok alakulását, illetve ezeket a folyamatokat. E módszertan előnye, hogy azon túl, hogy narratívákra is támaszkodik, résztvevő megfigyelésen keresztül azt is vizsgálat tárgyává lehet tenni, hogy az alanyaink narratívái és tényleges cselekedetei között milyen különbségek vannak. Terepmunkánk helyszínei a zsugorodó vidéki kis- és középvárosok világa, továbbá a kistalvas települések, mely terek periférikus elhelyezkedése és az azokon belüli térbeli és társadalmi kirekesztés, illetve egyenlőtlenségek elősegítették a helyi szinten etnikummal összefonódó osztályhelyzetek mélyebb vizsgálatát.

OSZTÁLYTEMATIKA A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYKUTATÁSOKBAN

Amint a bevezetőben már utaltunk rá, társadalomtörténeti írások explicit módon felvetették azt a lehetőséget, hogy a cigányság tulajdonképpen egy olyan társadalmi (osztály)pozícióként értelmezhető, amely történetileg változik, hiszen a szélesebb gazdasági, politikai folyamatok alakítják. Nagy Pál történeti forrásokat elemezve arra jut, hogy „a »cigányként« ismert népesség, illetve legalábbis egy része társadalmi helyzete nem etnikai hovatartozásának következménye (nem is született cigánynak), hanem társadalmi helyzete miatt számít »cigánynak«”.¹⁶

¹⁶ Nagy 2020: 168.

Nagy számos példán keresztül mutatja be, ahogyan a szélesebb politikai, gazdasági folyamatok – úgymint a jobbágyfelszabadítás, az azt követő modernizáció, a Nagyatádi Szabó István-féle földreform, illetve a 30-as évek nagy gazdasági válsága – hogyan szorít egyes rétegeket a társadalom margójára, és válnak azok „cigánnyá”, vagyis a helyi társadalmi rétegződés aljára szorult etnikailag stigmatizált csoport részévé. Nagy Pál munkája a strukturális kényszerek mellett az ágencia bizonyos aspektusait is megmutatja, miközben rávilágít a korabeli osztályalapú etnikai hierarchia működésére. A korabeli források megfogalmazásait idézve teszi érthetővé, hogy a Nagyatádi-féle földreform kárvallottjainak a nagy gazdasági világválság még szorongatóbb hatásaira miért érte meg „cigánnyá válni”, és ez milyen áldozatokkal járt:

„A gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség beköszöntével a cigányok »aránylagos szerveztségüknel fogva« könnyebben jutottak keresethez, mint más nincstelenek. Rongy, ócskavas, csont és egyéb hulladékok gyűjtéséből, takarításból, gyepmesterségből. Ezekre a munkákra magyar ember sohasem vállalkozott volna [...], megélhetési előnyökért, túlélésük érdekében »felcsaptak cigányoknak«. Önként vállalták, hogy »az évszázadok óta kialakult társadalmi hierarchiának egy mélyebben fekvő síkján« helyezkedjenek el, és részesei legyenek »a cigány patriarchális szerveztségben rejlő előnyöknek.«¹⁷

A Nagy Pál által szintén hivatkozott Ladányi–Szelényi szerzőpáros a fentiekhez hasonló következtetésre jut az egyik tanulmányában. Csenyété, az egyik első „elcigányosodott” falu társadalomtörténetét vizsgálva megmutatják, hogy a helyi „cigányság” lélekszáma aszerint alakul, hogy a szélesebb gazdasági folyamatok eredményeképpen mennyien „süllyedtek le” paraszti sorból, illetve emelkedtek fel a parasztok közé. Írásuk arra a meghatározó jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi mobilitás akár lefelé, akár felfelé tartó iránya együtt járt az etnikai stigmatizáció erősödésével, illetve enyhülésével.¹⁸ A fenti szerzők mellett Dupcsik Csaba is számtalan forrás elemzésével bizonyítja, hogy a „cigányság” esetében az etnikai stigmatizáció és ezzel összefüggésben az etnikai identifikáció a 20. század jelentős részében együtt változott a társadalmi osztályok közötti mozgással. Egyszerűbben szólva a társadalom margójára került egyének könnyen kerültek a cigány kategóriájába, míg a társadalmilag felemelkedő egyén vagy csoport arra törekedett, hogy ne tekintsék többé cigánynak, e törekvését pedig többé-kevésbé a társadalmi környezete is jóváhagyta, sőt betartandó normaként követelte.¹⁹ E történeti írások tehát felhívják a figyelmet egyrészt arra, hogy a cigány népesség vizsgálata nem kerülheti el az osztályviszonyok figyelembevételét, másrészt pedig rámutatnak az asszimilációs kényszer jelentőségére.

¹⁷ Nagy 2020: 176.

¹⁸ Ladányi–Szelényi 2004.

¹⁹ Dupcsik 2009.

Kovai Cecília e fenti „kötelező” összefonódást az osztályhelyzet és az etnicitás között asszimilációs rezsimnek hívja, amely az államszocializmus évtizedei alatt vált hivatalos politikává. Az asszimilációs rezsim rögzíti az osztályhelyzet és az etnicitás viszonyát, a cigány identitás elhagyása pedig normatív követelésként jelenik meg a társadalmilag felfelé mobil egyén számára, ellehetetlenítve a cigány középosztály kialakulását még egy gazdaságilag prosperáló időszakban is.²⁰ Habár az „asszimilációs rezsim” a Kádár-korszakban lett a hivatalos cigánypolitika alapja, Dupcsik Csaba könyvében bemutatja, hogy az társadalomtörténeti folytonosságba illeszkedik, hiszen az asszimilációs nyomás a korábbi évtizedekben is szerves részét képezte nem pusztán a cigányokkal kapcsolatos politikáknak és elvárásoknak, hanem az érintett népesség saját törekvéseinek is. Kovai Cecília könyvében pedig azt mutatja meg, hogy az asszimilációs kényszer a rendszerváltás utáni évtizedekben is meghatározza az osztályalapú etnikai („cigány”–„magyar”) viszonyokat.²¹

A társadalomtörténeti írások tehát explicite foglalkoznak a cigányság és az osztályhelyzet viszonyával, mindezt azonban egyfajta „esszencialista” etnicitás felfogással szemben fogalmazzák meg mint konstruktivista álláspontot. Állításuk szerint éppen a konstruktivista felfogás az, amellyel a magyarországi modern szociológiai cigánykutatások megszülettek Kemény István 1971-es országos felméréssel. Dupcsik, Nagy és Szelényi szerint a Kemény-féle kutatás azért is tekinthető korszakhatárnak, mert a „cigányt” társadalmi konstrukcióként és nem esszenciálisan adott „népcsoportnak” értelmezi.²² Dupcsik és Kovai azonban azt is kiemeli, hogy a Kemény-féle kutatás egy új típusú kutatói attitűd/habitus születése is a cigány tematikában, ez az úgynevezett kritikái értelmiségé, aki az államhatalom kritikájaként fogalmazza meg eredményeit.²³ E kritika szintén az osztálykérdést tematizálja, hiszen a 1971-es Kemény-féle kutatás azt állítja, hogy az államhatalom minden ígérete ellenére a cigányság mint szegénységben élő társadalmi réteg nem tűnt el, vagyis asszimilálódott a „dolgozó” „egyetemes kategóriájához”.

A fenti szerzők szerint az 1971-es Kemény-féle kutatás több szempontból is paradigmaticusnak tekinthető, azaz meghatározta az etnicitás (cigányság) és osztályhelyzet viszonyának tematizálását az elkövetkezendő évtizedekben. Habár az úgynevezett Kemény-féle kutatás sem homogén, hiszen eleve egy kutatócsoportról volt szó, a kvantitatív kutatások mellett például Kemény tanítványai alapos és magas színvonalú etnográfiai munkákat készítettek a 70-es, 80-as évek mindennapjainak cigánytapasztalatairól,²⁴ mégis a kutatás maga kijelölte a szociológiai cigánykutatások irányait mind a rendszerváltás előtti, mind az az utáni időszakban.

²⁰ Kovai 2017.

²¹ Dupcsik 2009; Kovai 2017.

²² Dupcsik 2009; Szelényi 2017; Nagy 2018.

²³ Dupcsik 2009; Kovai 2017.

²⁴ Havas 1983a, 1983b, 1983c; Kardos 1983a, 1983b.

Az egyik irány a kutatói attitűddel áll összefüggésben, vagyis hogy a cigánykutatás a fennálló államhatalom intézményeinek potenciális kritikája lett, miszerint az állam intézményei csupán újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, ezzel együtt magát a cigány pozíciót is, ami éles ellentétben állt az államszocializmus ideológiájával. Az államszocializmus megszűntével a szociológiai cigánykutatások zöme legfőképp azokba az irányokba fordult, ahol a fenti kritikai attitűdöt alkalmazni tudta, vagyis ahol azonosítani lehetett az állami intézmények visszásságait, legyen az az egészségügyi rendszer, mint Neményi Mária kutatásai esetében, a szociális ellátórendszer, mint Szalai Júlia kutatásaiban, vagy az oktatási rendszer, mint Havas Gábor munkáiban.²⁵ A „rendszerkritika” tehát többnyire az államhatalom szintjét érintette, az államhatalom mozgástereit megszabó szélesebb globális folyamatok nem képezték kritika tárgyát. Így könnyen előállhatott az a helyzet, hogy a kritizálandó ágencia az állami törvényhozás és/vagy az alsóbb szintű politikai, bürokratikus, intézményes hatalom szintjén jelent meg ezekben a kutatásokban, ami igencsak megnehezítette ezen „ágensek” strukturális meghatározottságainak figyelembevételét.

A másik lényegi irány, amelyet a Kemény-féle kutatás meghatározott, az, hogy a szegénység és a cigány tematika annak ellenére fedésbe került, hogy a szerzők hangsúlyozták: a kettő nem egy és ugyanaz. Ennek eredményeképpen strukturális és kulturális, etnicitás és osztály vagy-vagy viszonyba kerültek egymással, ez a dichotómia pedig a struktúra és ágencia viszonyát is kizárólagossá tette. E vagy-vagy viszony legemblematikusabb megnyilvánulása az úgynevezett *underclass*-vita, amely a 2000-es évek legfontosabb hazai tudományos vitája volt az osztály és cigányság tematikában. A vita Ladányi János szociológus és Michael Stewart szociálanropológus között zajlott, következképpen az implicit módon e két tudományág közötti „összecsapásként” is olvasható.²⁶ Habár a vita a maga idejében egyfajta „strukturalista” versus „kulturalista” – vagy bizonyos értelmezések szerint „konstruktivista–essencialista” szembenállásként értelmeződött, mai perspektívából egészen más tanulsággal szolgál számunkra.

Az *underclass* fogalom bevezetése mai perspektívából értelmezhető egyfajta kísérletnek egyrészt a fenti államszintű rendszerkritika meghaladására, másrészt az etnicitás és az osztályhelyzet viszonyának tematizálására. Az előbbiről Ladányi így ír:

„Az *underclass* kategória az átfogó technológiaváltás nyomán végbemenő gazdasági átstrukturálódás következtében a munkamegosztás új rendszerében feleslegessé váló társadalmi csoportok strukturális helyzetének leírására került kidolgozásra. Az új kelet-európai *underclass* specifikumát ehhez képest mindenekelőtt az adja, hogy a posztindusztriális átalakulás az államszocialista rendszer összeomlása és a piacgazdaságba való átmenet körülményei között megy végbe.”²⁷

²⁵ Neményi 1998; Havas et al. 2002; Havas 2005; Szalai 2005, 2007.

²⁶ Ladányi–Szelényi 2001; Stewart 2001.

²⁷ Ladányi 2005: 471.

Eszerint tehát az *underclass* „rendszertermék”, egy olyan marginalizált társadalmi csoport, amely „feleslegessé” válása miatt nem csupán az osztálystruktúra aljára kerül, hanem kapcsolódása is minimálissá válik a társadalom többi rétegével. Ladányiéknál a hangsúly azonban a társadalmi konstrukción volt, amely egyfajta esszencialista, etnicizáló nézetel szemben fogalmazódik meg. Számukra a cigány tematika az *underclass*-szal való viszonyában lesz érdekes, az érvelés fő tétje, hogy bebizonyítsa, az etnicitásnak tulajdonított sajátosságok a gazdasági, politikai folyamatokból fakadó társadalmi pozíció „termékei”:

„A romáknak tulajdonított feltétlen, »inherens« túlélési képességet nem csak azért nem tekintjük az *underclass*-konceptió cáfolatára alkalmas érvnek, mert úgy véljük, hogy egyetlen társadalmi vagy etnikai csoport sem rendelkezik a történelmen, minden társadalmi változáson és kényszeren átnyúló, inherens tulajdonságokkal. Michael Stewarttal ellentétben, mi a kelet-európai *underclasst* olyan társadalmi formációnak tartjuk, amelyben a romák ugyan társadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben vannak jelen, de amely nemcsak, sőt nagyobb részben nem roma szegényeket érintő kategória.”²⁸

Mint látjuk, Ladányiék Stewart kritikáit egyfajta esszencialista, kulturalista érvelésként értelmezték, majdnem húsz év elteltével azonban a vita egésze bír tudománytörténeti jelentőséggel, hiszen nyomon követhetjük, hogy az osztály és etnikai pozíció hogyan válik egymást kizáró tényezővé. Stewart kritikái az ágenciát hiányolják az *underclass* fogalom használatából, melyet ő implicit módon roma kulturális sajátosságként határoz meg. Állítása szerint az *underclass* fogalom bevezetésével láthatatlanná válnak egyrészt a különböző társadalmi rétegek közötti interakciók, másrészt azok az erőforrások is, amelyek az e pozícióban élő emberek mindennapi megküzdési stratégiáit lehetővé teszik.²⁹ Míg tehát Ladányiéknál a strukturális meghatározottságok az „etnikai sajátosságok” cáfolataként jelennek meg, addig Stewartnál a strukturális kényszerek hangsúlyozása túldetermináló szemléletnek tűnik fel, ami láthatatlanná teszi a kultúrából fakadó ágenciát. A vitában így a „kulturális” és a „strukturális” egymást kizáró szempontrendszerekként jelennek meg, számunkra azonban éppen az az érdekes, hogy a strukturális pozíció és a kulturális értéktermelés hogyan függ össze.

A 2010-es évekre az etnicitás versus osztály, struktúra versus kultúra körüli vita háttérbe szorult, ahogy a szociológia és antropológia közti módszertani különbségek egymást kizáró jellege is enyhült. A 2000-es évek végétől egyre inkább az osztályviszonyok és a mindennapi tapasztalatok, gyakorlatok kerültek az érdeklődés középpontjába. Durst Judit, Kovai Cecília, Szalai Júlia, Szombati Kristóf és Virág Tünde munkái, habár más módszertani, tudománytörténeti és helyenként ideológiai hagyományba illeszkednek, annyiban mégis hasonló irányt

²⁸ Ladányi 2005: 474.

²⁹ Stewart 2005.

követnek, hogy a cigány tematikát nem pusztán egy osztálypozícióval összefüggésben tárgyalják, hanem az etnicitás kérdését egy osztályviszony részeként vizsgálják. A különböző etnicizált osztálypozíciókat e szerzőknél a bér munkához való viszony jelöli ki. Az egyik lokálisan is megragadható osztályhelyzet a stabil, állandó bér munkából kiszoruló felesleges népesség vagy munkaerő-tartaléksereg lesz, amely a cigánysághoz társul, a másik pedig a stabil, állandó bér munka előnyeiből (állandó jövedelem, nyugdíj, munkanélküli segély, társadalombiztosítás, hitelképesség stb.) részesülők pozíciója, amely etnikailag jelöletlen marad, vagy a „magyarsághoz” kapcsolódik. A fenti szerzők különböző aspektusból értelmezik a fenti etnicizált osztályviszonyokat.

Szombati Kristóf könyve éppen azt mutatja be, hogy a fenti osztályviszonyok hogyan vannak beágyazva a szélesebb gazdasági, politikai folyamatokba – úgymint a rendszerváltás, az EU-csatlakozás és a 2008-as válság –, és azok hogyan váltanak ki etnicizált osztálykonfliktusokat a felesleges népesség („cigány”) és a helyi középosztály („magyar”) között, amely feszültségek a szélsőjobb oldali politikai erők előretörését eredményezték a 2000-es évek végén.³⁰ Szalai Júlia *Nincs két ország* című munkája arra világít rá, hogy a szociális ellátórendszer lokális szinteken kiemelt szerepet visz a fenti értelemben vett középosztály és az etnicizált munkaerő-tartaléksereg közti osztályhatárok fenntartásában.³¹ Virág Tünde egy gettósodó kistérség társadalomtörténetén keresztül mutatja be, hogy az osztályalapú etnikai viszonyok hogyan alakulnak a szélesebb gazdasági, politikai folyamatok függvényében.³² Kovai Cecília és Durst Judit etnográfiai munkái pedig inkább a cigány közösségek perspektívájából vizsgálják a hierarchikus osztályalapú etnikai különbségtétel mindennapi működését. Mindketten abból indulnak ki, hogy e fenti osztályviszony alakítja a cigány közösségek stratégiáit, aspirációit, belső szerveződését, melyek szintén a tágabb gazdasági, politikai folyamatokba ágyazódnak.³³

Jelen tanulmány részben e fenti szerzők munkáinak eredményeire támaszkodik. E szerzők szinte mindegyike használja azokat az osztályhelyzetet megragadó fogalmakat, mint a felesleges népesség és a munkaerő-tartaléksereg, amelyek szisztematikus konceptualizálására tanulmányunk vállalkozik. Szombati és Kovai munkáiban e fogalmak koncepció szintjén jelennek meg, míg mások írásaiban inkább leíró jelleggel találkozhatunk velük. A következő fejezetekben megmutatjuk, hogy e három fogalom – a felesleges népesség, a munkaerő-tartaléksereg és a prekariátus – mely társadalomtudományi kontextus terméke, milyen előnyökkel járhat a használatuk a cigány tematikában, illetve mik lehetnek azok a kritikák, amelyek a közép-keleti európai kontextusból megfogalmazódhatnak e koncepciókkal szemben.

³⁰ Szombati 2018.

³¹ Szalai 2007.

³² Virág 2010.

³³ Durst 2008, 2010, 2015; Kovai 2008, 2016, 2017, 2019, 2020; Durst–Nyíró 2018, 2021a, 2021b.

MUNKAERŐ-TARTALÉKSEREG ÉS FELESLEGES NÉPESSÉG: EGY POZÍCIÓ A GLOBÁLIS MUNKAMEGOSZTÁSBAN

A munkaerő-tartaléksereg és a felesleges népesség eredetileg Marxtól származó fogalmak, amelyek a formális bérmunkából részben kívül rekedt munkanélküli népességre vonatkoznak.³⁴ E két fogalommal dolgozó irodalmakat olvasva úgy is tűnhet, mintha azok szinonimák lennének, valójában azonban használatuk inkább az adott kutatás perspektíváján múlik. Szombati Kristóf például a *surplus population* fogalom mellett dönt a munkaerő-tartaléksereg helyett a mélyszegénységben élő vidéki cigányság osztálypozíciójának megragadására. Szombati etnográfija azonban a 2008-as válság utáni vidéki Magyarország osztályalapú etnikai konfliktusait vizsgálja, amikor a helyi cigányság inkább tűnt a formális munkaerőpiac szempontjából „feleslegesnek”, mint a munkaerőpiac népes tartalékseregének.³⁵ Vigvári és Kovai 2020-as írásukban viszont a munkaerő-tartaléksereg kifejezést használják, hiszen cikkükben pont azt mutatják meg, hogy különböző gazdasági ciklusokban, mint a 2008-as recesszió, illetve a 2015-től zajló konjunktúra, hogyan alakulnak e népesség megélhetési stratégiái.³⁶ Míg tehát egy hosszabb recesszió esetén, mint amely például a rendszerváltás utáni vidéki Magyarország egy jelentős részét érintette, a formális, állandó bérmunkából kiszoruló népesség „feleslegesnek” tűnhet az aktuális munkaerőpiac szempontjából, addig egy gazdasági ciklusokat végigkövető kutatás perspektívájából inkább látszik a munkaerő tartalékseregének.

A felesleges népesség fogalmat azonban egyéb kritikák is érték, mondván, az azt implikálja, mintha a tőkefelhalmozás folyamatában a cigányság nem venne részt, holott ez a népesség nagyon is szükséges a tőke folyamatos felhalmozásához.³⁷ Ugyanakkor e terminus használata szimbolikus jelentése miatt lehet hasznos, ugyanis a helyi viszonyok között formális bérmunkán kívül rekedtek a helyi középosztály szempontjából tűnnek „feleslegesnek”, egyszerűen nemkívánatosnak, akiktől jobb lenne a környékeknek, a falvaknak, a városoknak megszabadulniuk.³⁸ És mivel ez többnyire etnicizált népességet jelent, esetünkben a cigányságot, a fenti kívánalmak rasszista követelésként jelennek meg. A tartaléksereg kifejezés azonban expliciten utal arra, hogy a formális, állandó bérmunkából kiszorult népesség nem a kapitalista termelésen kívül rekedt populáció, csupán sajátos módon kapcsolódik a tőkefelhalmozáshoz. Az e fogalmakkal dolgozó szerzők hangsúlyozzák, hogy mind a felesleges népesség, mind a munkaerő-tartaléksereg éppen részleges kizáratása által lesz produktív részese a tőkés rendszernek mint olcsó, könnyen mozgatható, szükség esetén leépíthető munkaerő, amely bizonyos időszakokban látszik „feleslegesnek”. A felesleges népesség

³⁴ Marx 1955.

³⁵ Szombati 2018.

³⁶ Kovai–Vigvári 2020.

³⁷ Boatca 2015; Millar 2017; Rajaram 2018.

³⁸ Vö. Czirfusz et al. 2018.

vagy munkaerő-tartaléksereg léte alapvető feltétele a tőke felhalmozásának, mivel e csoportok reprodukciójának költségei nem a tőkét terhelik állandó bérezés formájában, hiszen azt a formális, állandó bérmunkán kívüli munkaformák vagy különböző állami transzferek teszik lehetővé. A munkaerő-felesleg léte a bérezés alacsonyan tartásához is hozzájárul, hiszen a munkaerőbőség esetén a dolgozók alkupozíciója gyengül.³⁹

Akármelyik terminust is használjuk, a marxi koncepció alapján, annyi biztos, hogy e népesség nincs a kapitalista termelési rendszeren kívül, csupán annak egy privilegizáltabb szegmenséből, a formális, állandó bérmunkából szorul ki részlegesen. A kiszámítható megélhetést biztosító formális, állandó bérmunka tulajdonképpen egy privilegizált munkaforma, amely a globális kapitalizmus előnyös pozícióiban élők számára biztosítja teljes egészében a megélhetést, úgymint az úgynevezett centrumországok munkásságának vagy a félperifériás államok előnyös helyzetben lévő munkavállalóinak.⁴⁰ Ezzel szemben a tartaléksereg-népesség vagy felesleges népesség pozíciójában élő félproletár háztartások mindig is különböző munkaformák kombinálásával (formális, állandó bérmunka, alkalmi és informális munkák stb.) tartották fenn magukat.⁴¹

Számos szerző bemutatja, hogy ezek a munkaformák szintén integráns részei a kapitalista termelési rendszernek. Kathleen M. Millar munkáiból például nyomon követhetjük, ahogy a braziliai szemétszedők lokális perspektívából teljességgel informálisnak érzékelhető tevékenysége a kapitalista hulladék-feldolgozóipar globális láncolataiba kapcsolódik.⁴² De nem kell ilyen messzire mennünk, elég, ha csak a borsodi romák gyűjtögető munkáira, a bodzaszedésre vagy a csigázásra gondolunk, amelyek végezetül szintén a globális élelmiszeripar gépezetébe integrálódnak. Vagy gondolhatunk akár a patrónus-kliensi viszonyok által működtetett különböző, ház körüli vagy mezőgazdasági munkákra is, melyeket romák végeznek „magyar” patrónusaiknak,⁴³ így járulva hozzá a munkaerő olcsósításához, hiszen ezeket a szolgáltatásokat nem a piacon kell megvásárolniuk munkaadóiknak. E koncepció szerint tehát a formális, állandó bérmunkán részben kívül rekedt népesség olyan pozíciót tölt be, amely a globális szinten zajló egyenlőtlen munkamegosztás következményeként jön létre.⁴⁴

A munkaerő-tartaléksereg és a felesleges népesség koncepciója releváns értelmezési keretet nyújthat az általunk vizsgált népesség osztályhelyzetének vizsgálatához, hiszen ezt a pozíciót szélesebb történeti, gazdasági folyamatok részének tekinti. A tágabb gazdasági folyamatok figyelembevételével elkerülhető, hogy az állami és az alatti politikai, intézményi szintnek tulajdonítsuk a „végső ágens” szerepét, valamint hogy e szintek mozgástereit meghatározó kényszereket ignoráljuk.

³⁹ Wallerstein 2000; Sanyal 2007; Smith 2011; Boatcă 2015; Rajaram 2018.

⁴⁰ Wallerstein 2000; Sanyal 2007; Han 2018; Rajaram 2018.

⁴¹ Vigvári-Kovai 2020; Dunaway 2017; Millar 2018.

⁴² Millar 2017.

⁴³ Szombati 2018.

⁴⁴ Wallertsein 2000; van der Linden 2001; Sanyal 2007; Millar 2014; Dunaway 2018; Han 2018.

Ezzel meghaladhatóvá válik az előző részben ismertetett államközpontú rendszerkritikai attitűd, hiszen maga a „rendszer” nemcsak az állami szintre vonatkozik, hanem a globális kapitalizmus működésére is. A munkaerő-tartaléksereg/felesleges népesség helyzetét tehát mindig az egyenlőtlenségek szélesebb rendszerében érdemes vizsgálni, már csak azért is, mert a lokális szinten érzékelhető osztály- és etnikai viszonyok feszültségei szintén ennek szerves részei.⁴⁵

A globális munkamegosztás fenti formája ugyanis gyakran együtt jár a helyi szinteken működő rasszizálás/etnicizálás kirekesztő mechanizmusával és ezzel együtt a kulturális osztályozási sémákkal is. A felesleges népesség vagy munkaerő-tartaléksereg sok esetben rasszizált/etnicizált népesség, vagyis a faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja előnytelen osztálypozíciójukat, míg az állandó, fizetett bér munka a jelöletlen fehérséggel vagy a szintén jelöletlen többségi pozícióval kapcsolódik össze. A faji vagy etnikai kategóriák tehát megszilárdítják az osztályhatárokat a viszonylag kiszámítható, állandó jövedelemmel rendelkező népesség és az abból részben vagy tartósan kiszoruló tömegek között.⁴⁶ Az osztályhelyzet rasszizálásnak/etnicizálásának e globális léptékben zajló folyamata kelet-európai kontextusban elsősorban „cigánykérdésként” jelenik meg.⁴⁷ Az általunk vizsgált terepeken is ezt tapasztaljuk, vagyis a lakosság percepciójában a formális, stabil foglalkoztatás a többségi „magyar” pozícióhoz társul, míg a tartaléksereg helyzete a cigánysághoz kapcsolódik. Sőt, sok esetben az számít „cigánynak” ezekben a közegekben, aki a felesleges népesség vagy a munkaerő-tartaléksereg előnytelen osztálypozíciót foglalja el. A periférikus vidéki terekben tehát a két etnicizált osztálypozíciót a formális, állandó bér munka előnyeire való hozzáférés jelöli ki.⁴⁸ E két osztálypozíció eltérő habitust és stratégiákat termel ki, amelyek a vidéki terekbe szorulva konfliktusokat és feszültségeket eredményezhetnek.⁴⁹ A témában készült etnográfiai munkák éppen azt mutatják meg, hogy a stabil állandó bér munka ad hoc jelenlétéhez adaptálódó stratégiák – mint például a nukleáris családon túlmutató szerveződés, a nem lineáris időkezelés vagy a munkaformák folyamatos változtatása – hogyan etnicizálódnak és válnak normasértővé a stabil állandó bér munka előnyeiből részesülő, relatíve „privilegizált” helyi középosztály számára. Ahogy azonban Szombati könyvében olvashatjuk, a fenti etnicizált osztályviszonyok szélesebb gazdasági, politikai folyamatokba ágyazódnak. A könyv bemutatja, hogy a rendszerváltással zajló dezindusztrializáció, valamint a mezőgazdaság átalakulása, majd a 2008-as válság hogyan váltott ki etnicizált osztálykonfliktusokat a felesleges népesség (a „cigányok”) és a helyi középosztály (a „magyarok”) között. Az osztályegyenlőtlenségek tehát az etnikai különbségtétel hierarchiájával erősödhetnek meg, az osztályfeszültségek pedig etnikai konfliktusként érzékelhetőek a lokális társadalmi színtereken.

⁴⁵ Éber 2019.

⁴⁶ Quijano 2000; Wallertsein 2000; Boatca 2015; Rajaram 2018.

⁴⁷ Efreanova 2012; Kovai 2017; Rajaram 2018; Szombati 2018; Grill 2018; Petrovici et al. 2019.

⁴⁸ Virág 2010; Kovai 2017; Szombati 2018; Nagy 2020.

⁴⁹ Vö. Szombati 2018.

Magyarországon hagyományosan a munkaerő-tartaléksereg nem feltétlen etnicizált csoportként jelent meg. A két háború között többnyire a mezőgazdaságból biztosította megélhetését a bér munkán kívül, így ezt a népességet a vidék-város közti, részben ingázó életmód jellemezte.⁵⁰ A háború utáni első évtizedek iparosítási hullámában a szintén az addig mezőgazdaságból élők tömegei jelentették az ipar munkaerő-tartalékát, akik közül sokan az ipari bér munka expanziójával magasabb osztálypozíciókba jutottak.⁵¹ A cigányság a 60-as évek végétől lépett a munkaerő-tartaléksereg klasszikus pozíciójába a proletarizációt célul kitűző állami politika révén.⁵² A rendszerváltás utáni Magyarországon a tartós munkanélküliség jelensége számos ponton fedésbe került az úgynevezett „cigányproblémával”, vagyis a munkaerő-felesleggé vált népesség pozíciója a cigánysághoz társult.⁵³ A rendszerváltás óta pedig leginkább az adott gazdasági ciklusok – válságok vagy konjunkturális időszakok – alakítják a munkaerő-tartaléksereg és a stabil, állandó bér munka előnyeiből részesülő népesség etnicizált osztályviszonyait.⁵⁴

A fenti értelmezési keretben a tőkefelhalmozás folyamata azonban nem pusztán profitot termel, hanem kulturális értékeket, normákat is: a vágyott vagy éppen a stigmatizált munka és életmód ideáit. A stabil, kiszámítható jövedelmet nyújtó formális bér munka kerül a termelési tevékenységek hierarchiájának tetejére, míg más munkatípusok alacsonyabb presztízzsel bírnak, vagy egyszerűen kizáródnak a legitimnek tartott munka kategóriájából.⁵⁵ Hiába egyértelmű például, hogy a tartaléksereg által végzett pénzkereseti tevékenységek, mint például a kukoricacímerezés, a gyógynövény-gyűjtögetés vagy más, alacsonyabbra értékelt segéd munkák szintén részét képezik a termelésnek, a helyi viszonyok között ezek megbélyegzett, etnikailag is stigmatizált (esetünkben: „cigány”) munkákká lényegülnek, amelyeket gyakran nem is munkának, hanem féllegitim pénzkereseti tevékenységnek tartanak. A nem a formális, kiszámítható jövedelemmel járó bér munkához alkalmazkodó életmódok, értékvilágok szintén etnikailag megbélyegzetté, illegitimé válhatnak, amelyek normasértőnek és veszélyesnek tűnnek az adott helyi közeg (például a falu) integritása szempontjából.⁵⁶

A fenti hierarchia erőteljesen befolyásolja a cigány pozícióban élő népesség stratégiáit, aspirációit és az etnikai identitáshoz való viszonyát. Az osztályhelyzet és az etnicitás fenti összefonódása miatt a formális, állandó bér munkához való kapcsolódás nem pusztán a társadalmi felemelkedés legev�idensebb formája lesz e bér munkából kiszoruló csoportok számára, hanem a cigányság rendkívül stigmatizáló, bántó jelentéseitől való megszabadulás esélyét is hordozza.⁵⁷ Ez a munkaforma azonban a változó gazdasági ciklusokhoz igazodva kerül hol elérhető

⁵⁰ Katona 1965; Vigvári–Kovai 2020.

⁵¹ Kemény 1972; Jávor et al. 2000.

⁵² Dupcsik 2009.

⁵³ Ladányi–Szelényi 2004; Kovai 2017; Szombati 2018.

⁵⁴ Vigvári–Kovai 2020.

⁵⁵ Quijano 2000; van der Linden 2001; Millar 2017; Rajaram 2018.

⁵⁶ Dunaway [2012] 2018; Kovai 2017; Millar 2017; Szombati 2018; Círfusz et. al. 2019.

⁵⁷ Vidra 2013; Kovai 2019.

távolságba, hol elérhetetlen messzeségbe e népesség számára. Míg egy felívelő gazdasági ciklusban akad némi esélyük betagozódni a formális bér munka legalsóbb szintjeire, addig a válságok idején kiszorulnak onnan, megélhetésüket inkább a többi munkaforma (közmunka, alkalmi munka, informális munka) révén biztosítják. A 2008-as globális pénzügyi válság utáni években például mélypontra került a szegénységben élő romák rendszerváltás óta egyébként is alacsony foglalkoztatása, a 2010-es évek közepétől érzékelhető gazdasági konjunktúrában viszont jelentős számban áramlottak vissza a formális bér munkába.⁵⁸ Ha ennek az etnikailag stigmatizált munkaerő-tartalékseregnek a társadalmi helyzetét egy adott felívelő gazdasági ciklusban vizsgáljuk, úgy tűnhet, mintha ez a népesség a proletarizáció felé vezető úton haladna, ha azonban társadalomtörténeti perspektívából vizsgálódunk, akkor inkább azt látjuk, hogy éppen ez az „átmeneti” állapot jellemzi folyamatosan a strukturális helyzetüket.⁵⁹ E sajátos ellentmondás erőteljesen meghatározza e népesség habitusát, stratégiáit és mobilitási aspirációit is. Ugyanis habár a tartaléksereg-népesség társadalmi mobilitással kapcsolatos vágyai szintén a formális, állandó bér munkáslét privilegizált pozícióját célozzák, a magától értetődő, mindennapi megélhetési gyakorlatok és stratégiáik inkább a bér munka ad hoc jelenlétéhez alkalmazkodnak.⁶⁰

A fenti gondolatmenetből beláthatjuk tehát, miért lehet hasznos e két rokon értelmű koncepció – a felesleges népesség és a munkaerő-tartaléksereg – a magyarországi cigányság vizsgálatában. Egyrészt a lokálisan érzékelt etnikai és osztályviszonyokat szélesebb történeti, gazdasági, politikai folyamatok részeként tudjuk értelmezni, elkerülve az államközpontú elemzések hibáit. Másrészt ebben az értelmezési keretben az etnicitás és az osztály, illetve a struktúra és a kultúra nem kizárólagos viszonyba kerül, hiszen éppen arra mutat rá, hogy e kettő összefonódása hoz létre egy sajátos társadalmi pozíciót. Harmadrészt pedig láthatóbbá válik, hogy sok társadalmi szintéren (fálok, kisvárosok) a formális, állandó bér munkához való hozzáférés módja jelöli ki az etnicizált osztály határait. Ugyanakkor tisztában vagyunk e fogalmak korlátaival is, elsősorban azzal, hogy a „globális munkamegosztás” lokális hatásait nem könnyű nyomon követni éppen a különböző „léptékek” – az állami vagy az önkormányzati szintek saját hatalmi logikái, valamint az adott kontextus társadalomtörténeti sajátosságai – miatt. Másodszorban azt is látjuk, hogy a mindennapi gyakorlatok, stratégiák szempontjából e koncepciók túl determinálóknak tűnhetnek, éppen ezért a tanulmányunk következő részében egy olyan fogalommal foglalkozunk, amelynek használatában nagyobb hangsúly lesz a strukturális helyzet mindennapi megélésén.

⁵⁸ Köllő 2017; Huszár 2019; Bakó–Lakatos 2019, 2020.

⁵⁹ Vö. Vígvári–Kovai 2020.

⁶⁰ Vö. Vígvári–Kovai 2020.

OSZTÁLYHATÁROKON ÁTÍVELŐ TAPASZTALAT: PREKARIÁTUS ÉS CIGÁNYSÁG

Az ismertetett munkamegosztáshoz és munkaformák közti hierarchiához szorosan kapcsolódik a prekariátus koncepciója is, amely a tartaléksereg fogalmához képest némileg eltérő hangsúlyokkal ragadja meg a formális, állandó foglalkoztatásból részben kiszoruló népesség helyzetét. A másik két fogalom strukturalista megközelítéséhez képest a prekariátus fogalmi kerete más szempontokból is képes megvilágítani az osztálystruktúrákat, hiszen áthelyezi a fókusz az objektív osztálypozíciók absztrakt szintjéről a konkrétabb osztályhelyzetekre. Azaz lehetőséget ad arra, hogy mint fogalmi keret, a strukturális beágyazódottságok, kényszerek és állapotok – mint az elidegenedés, a bizonytalanság és a kilátástalanság – szubjektív megélései is elbeszélhetővé váljanak, és ezáltal az ágenciára helyezze a hangsúlyt a strukturalista fogalmi keretekkel szemben.

A proletárok alatt álló, létbizonytalanságban élők leírására alkotott prekariátus fogalma a nyugati társadalomtudományokban a neoliberalizmus térnyerésével együtt futott fel, miután a jóléti állam intézményeinek hanyatlásával és a stabil, kiszámítható életpályát kínáló foglalkoztatási formák visszaszorulásával tömeges tapasztalattá vált a létbizonytalanság megélése.⁶¹ A prekaritás mint osztályhelyzethez kötött tapasztalat már korábban, például Bourdieu algériai kutatásában is megjelenik, munkáiban a prekariátus egy jövőtervezésre alkalmatlan társadalmi körülmény, amely egy állandósult temporális átmenetiségbe zárja a szubjektumot.⁶² Nála azonban ez egy olyan típusú osztálypozícióhoz kötődik, ahol az adott ágens elveszti a téteket a játszmában, azaz azt az *illúziót*, amely miatt érdemes a mezőjátszmákba egyáltalán beszállni. Azáltal tehát, hogy megszűnik a jövő feletti kontroll, a szubjektum bezáródik egy kényszerű állandósult jelenbe,⁶³ aminek következtében kizáródik a felfelé irányuló mobilitás tétjeivel bíró társadalmi mezőkből. Bourdieu főként a habitus szempontjából teoretizálta a prekariátust. Arra volt kíváncsi, hogy ez az élethelyzet milyen diszpozíciókat eredményez, illetve nála ez a fogalom inkább ahhoz a társadalmi réteghez kötődött, amit a szakirodalom *underclass*nak vagy lumpenproletárnak, szubproletárnak nevezett. Bourdieu értelmezésében tehát a jövő feletti kontroll elvesztése sajátos habitusokat termel ki, amelyek főként egy jól lehatárolható társadalmi réteghez kapcsolódnak: a formális bémunkából tartósan kirekedt szubproletárhoz. Bourdieu koncepciója számos ponton alkalmazható a magyarországi cigányság és osztályhelyzet vizsgálatához, hiszen a cigányság a formális, állandó bémunkából részben kiszoruló munkaerő-tartalékseregként van jelen a magyar osztályszerkezetben.⁶⁴

⁶¹ Muehlebach–Shoshan 2012; Szépe 2012; Munck 2013; Han 2018; Millar 2017.

⁶² Bourdieu 2000: 221.

⁶³ Bourdieu 2000: 222.

⁶⁴ Éber 2019.

A prekariátus a későbbi értelmezéseiben azonban leválik a szubproletár pozíciójáról, és Bourdieu-vel ellentétben, inkább a bizonytalan élethelyzetek jelölője lesz. Bourdieu konstruktivista strukturalizmusát a 90-es évektől felváltotta a posztstrukturalista megközelítés, mely szerint a prekaritátus tulajdonképpen nem más, mint egy ontológiai állapot, amely az emberi lét sérülékenységét jelenti.⁶⁵ Áthelyezve a fókusz az emberi testre és annak mulandóságára, a prekariátus így ennek az ontológiai állapotnak az egyenlőtlen elosztását jelenti, amely egyes testeket feláldozhatóbbnak ítél másoknál.⁶⁶ Így a prekariátus fogalma alatt érthetünk minden embert, akiknek az élete nem számít értékesnek, láthatónak, vagy akár elismerendőnek, mint a queerek, a szegények, a nők vagy a menekültek.⁶⁷ A prekariátus fogalmának posztstrukturalista értelmezését számos kritikával illették, hiszen abban leválasztódik a fogalom a társadalmi struktúrákról, és a munkakörülményeket, valamint az osztályhelyzetet helyezi előtérbe. A kritikák szerint ezért az a veszély fenyeget, hogy gumifogalommal válhat, vagy antropológiai szempontból egy kétes koncepcióvá: átfogó elméletté,⁶⁸ mely strukturális kontextustól függetlenül magyarázza a létbizonytalan állapotok megélését.

Más olvasatokban tehát a prekariátus konceptualizálásában az a kérdés válik meghatározóvá, hogy lehet-e politikai osztályként tekinteni rá, vagyis hogy a létbizonytalanságban élő embereknek van-e osztálytudata.⁶⁹ Standing szerint⁷⁰ a prekariátus fogalma meglehetősen diverz rétegeket és helyzeteket ölel fel, nem osztály, nem egy meghatározható csoport, hanem azok „gyűjtőneve”, akik elvesztették a kiszámítható életpályát kínáló foglalkoztatás lehetőségét, miközben a „jó élet képe” e fenti életpályához kötődik. Ugyanakkor Standing koncepciója szerint⁷¹ a prekariátusnak a fentiek ellenére vannak osztályjegyei; olyan emberekre vonatkozik, akiknek csak minimális bizalmi kapcsolatuk alakult ki az állammal vagy a tőkével, hiszen e formációk egyike sem tudja a stabil jövőt biztosítani számukra. Szemben például a proletariátussal, amelynek helyzetét a tőkével és az állammal kialakított bizalmi kapcsolat alapozza meg, hiszen a formális, állandó bérmunka létbiztonságot nyújt az alávetettségért és a lojalitásért cserébe, és voltaképpen ez az íratlan megállapodás jelenti a proletariátus osztályhelyzetének alapját. A prekariátus helyzetét azonban éppen e fenti alku hiánya jellemzi, így szerinte az leírható az „osztály készülőben”⁷² fogalmával, amely mint egy protoosztály hasonló termelési viszonyokban lévő emberek összessége, akiknek csak minimális osztályidentitásuk van.

E három gondolkodó – Bourdieu, Butler és Standing – teoretikus munkáira építve mi a prekariátust tehát egy osztályokon átívelő tapasztalatként kezeljük,

⁶⁵ Butler 2009.

⁶⁶ Han 2018.

⁶⁷ Butler 2009.

⁶⁸ Han 2018; Millar 2018.

⁶⁹ Szépe 2012: 98.

⁷⁰ Standing 2011.

⁷¹ Standing 2011.

⁷² Standing 2011.

mely a temporális liminalitás állandósulásán keresztül okoz egy törékeny, létbizonytalansággal járó élethelyzetet. Ezen élethelyzet azonban elválaszthatatlan a kiszámíthatatlan munkaformáktól és attól a tapasztalattól, hogy a formális bér-munka nem elegendő az élet újratermeléséhez, az abból való kiszorulás pedig még az állami védőhálótól is megfoszt. A prekaritás tapasztalata azonban nem minden osztálypozícióban azonos, különböző strukturális pozíciók pedig különböző diszpozíciókat és habitusokat hoznak létre, amely különbségek az általunk vizsgált vidéki terekben etnikai feszültségekként jelenhetnek meg.

Magyarországra is jellemző az a félperifériás országokban tapasztalható jelenség, hogy a stabil bér munkából élők sem tudják csupán a bér munka béréből biztosítani a megélhetésüket.⁷³ Elég itt csak a második gazdaságra gondolni, a maszekolásra, akár a háztáji termelés elterjedésére a 80-as évekre vagy a kalákázás gyakorlatára a zártkertek világában.⁷⁴ Azonban mégis az a paradox helyzet áll elő, hogy míg a magyar munkásság helyzete is leírható a prekaritás fogalmával, a fent említett bizalmi viszony az állammal és a tőkével mégiscsak létrejön. Ezt a jelenséget számos szerző a félperifériára jellemző autoriter hegemoniának tudja be, melynek meghatározó ideológiája a nacionalizmus és a cigányságtól való elhatárolódás ígérete.⁷⁵ Ahogy Scheiring és szerzőtársai⁷⁶ vagy Szombati⁷⁷ is írja, a rendszerváltás az addigi munkásosztályt is létbizonytalanságba taszította, hiszen a munkanélküliség veszélye és a reálbérek drasztikus esése hosszú időre tartós egzisztenciális válságot okozott a rendszerváltás utáni évtizedekben. A 2008-as válság hatásai a lakhatást prekarizálták a korábbi hitelképes rétegek körében, amikor is a devizaválság következtében százezrek lakhatása vált kétéssé.⁷⁸ Szombati pedig a mezőgazdasági termelőknek az EU-s csatlakozás utáni lecsúszását emeli ki az olcsó mezőgazdasági cikkek beáramlása miatt.⁷⁹ Ezen osztály tapasztalata tehát, amelyet sokszor azonosítanak a dolgozó szegénységgel, más fokú és jellegű bizonytalanságot jelent, mint a bér munkából kiszoruló népesség tapasztalata.⁸⁰ Ahogyan számos szerző is bemutatja, a gazdasági ciklusok ingadozására máshogy reagál a munkásság és a tartaléksereg, hiszen a munkásság sok esetben fogyasztása visszafogásával és önkiszákmányoló munkaformáival próbálja élete újratermelését megoldani.⁸¹

A fentiekkel szemben az etnicizált munkaerő-tartaléksereg létbizonytalansága egy másik tapasztalat. Michael Stewart leírja, hogy míg a rendszerváltás sokkja a többségi társadalmat az emelkedő munkanélküliség mellett első-sorban a reálbérek drasztikus csökkenésén keresztül érintette, addig az etnicizált

⁷³ Dunaway 2018.

⁷⁴ Vigvári 2022.

⁷⁵ Éber et al. 2019; Scheiring–Szombati 2020; Geva 2021.

⁷⁶ Scheiring et al. 2021.

⁷⁷ Szombati 2018.

⁷⁸ Gagy 2022.

⁷⁹ Szombati 2018.

⁸⁰ Németh 2022.

⁸¹ Stewart 1994; Durst 2010; Kovai 2017; Szombati 2018; Vigvári 2022.

munkaerő-tartalékseregnek ez az időszak a tömeges munkanélküliség tapasztalatát hozta.⁸² E különböző tapasztalatok másféle túlélési stratégiákat, habitusokat termeltek. Gondolhatunk itt akár a rokoni viszonyrendszerek megtartó erejére és könnyen mobilizálható erőforrásaira, amely számos roma és más marginalizált közösségre jellemző,⁸³ vagy akár a reciprocitáson, kölcsönös segítségnyújtáson, de akár hierarchikus rendszereken alapuló helyi formációkra is, mint amilyen az uzsora.⁸⁴ De idetartozik a munkaformák közti cirkuláció, amely esetünkben a közfoglalkoztatás, az idény- és gyűjtögetőmunkák, valamint a bér munka legalsóbb szegmenséi között történik.⁸⁵ Durst Judit munkáiból pedig megtudhatjuk, hogy a korai gyermekvállalás hogyan lesz e rétegeknél az egyetlen elérhető módja a felnőtté válásnak,⁸⁶ mely temporális fogódzkodót tud nyújtani az egyén számára.

A prekariátus fogalmi keretével megvilágítható, hogy milyen megküzdési stratégiák vannak jelen az adott strukturális pozícióban, amelyekkel a bizonytalan élethelyzetűek az életük újratermelését megoldják.⁸⁷ A prekaritás koncepciója tehát szemben a tartaléksereg fogalmával egy osztályhatárokon átívelő közös tapasztalat elbeszélését teszi lehetővé, hiszen a prekariátus nem osztály, hanem a létbizonytalanságból és kiszámíthatatlanságból fakadó sérülékenység állapota. A prekariátus fogalma így azt tudja megmutatni, hogy a formális bér munkából kirekesztettek, illetve integráltak között milyen hasonlóságok és különbségek vannak a saját pozíciójukban megélt létbizonytalanságaik terén, és ezek milyen feszültségeket eredményezhetnek. Következésképpen a tartaléksereg és a prekariátus fogalmak közötti különbség abban ragadható meg, hogy míg az előbbi egy makrostrukturális nézetből vázol fel egy osztálystruktúrában betöltött helyet, melynek a marxi gondolati iskolában a szerepe a munkaerő olcsón tartása,⁸⁸ addig a másik alulnézetből képes megvilágítani, hogy a kapitalista tökefelhalmozódás által létrehozott osztálypozíciók milyen különböző létbizonytalanságokkal járnak.

A prekariátus fogalmát azonban számos kritika érte.⁸⁹ Ezek a kritikák egyrészt azt hangsúlyozzák, hogy a koncepció magában hordozza a kapitalista munkamegosztás hierarchiáját, amelyben a stabil állandó, kiszámítható életpályát biztosító bér munka jelenti a privilegizált pozíciót. Másrészt pedig e kritikák szerint a prekaritás veszteségélményre épülő fogalma a centrumtársadalmak munkavállalóinak tapasztalatait írja le, azon belül is a jóléti államok erős pozícióban lévő férfi munkásokéit. A világ nagy részén azonban a prekaritás nem a neoliberalis gazdaságpolitikák térnyerésével jött veszteségélmény, hanem olyan állandó tapasztalat, amely alapvetően határozza meg a népesség megélhetési stratégiáit. A centrumtársadalmak neoliberalizálódásának leírására létrehozott prekariátus

⁸² Stewart 2001.

⁸³ Kovai 2017.

⁸⁴ Durst 2017.

⁸⁵ Vigvári–Kovai 2020.

⁸⁶ Durst 2002; Fernández-Kelly 2005.

⁸⁷ Kovai 2019; Vigvári–Kovai 2020; Németh 2022.

⁸⁸ Marx 1955.

⁸⁹ Scully 2016; Millar 2017.

fogalom tehát számos módon figyelmen kívül hagyja azt, hogy a fordista időszak jobb munkakörülményei és relatív biztonsága inkább kivételnek tekinthető, mint szabálynak, hiszen eltérő időszakokban, régiókban, vagy még akár a 60-as évek centrumországaiban is, számos társadalmi csoportban a prekárius munkakörülmények voltak általánosak.⁹⁰ A mi elemzésünk szempontjából azonban a prekariátus fogalma elengedhetetlenül fontos, éppen amiatt, hogy a bizonytalanság különböző fokait tudja megvilágítani, mely az etnikailag jelöletlen, „magyar” alsó középosztálynál a lecsúszástól való félelmet, míg a rasszizált tartalékseregnél az ebből fakadó stigmatizált élethelyzeteket jelenti lokális szinten.⁹¹

A fentiekén kívül a két amerikai antropológus, James Ferguson és Akhil Gupta kiemeli, hogy számos régióban, mint például a posztoszocialista országokban, nemcsak az állam visszavonulása, az állam által való elhanyagoltság, magárahagyottság állapota jellemzi a prekariátust, hanem az állam aktív szerepvállalása tapasztalható e népesség „menedzselésében”.⁹² Ebből kifolyólag az állam egyféle sajátos felügyeletet gyakorol a formális, stabil foglalkoztatásból kiszoruló népesség felett. Elég, ha csak a nyugdíjazásba kimenekített tömegekre gondolunk a rendszerváltás után, vagy éppen a jelen írás szempontjából aktuális közmunkaprogramra, vagy arra, ahogyan különböző államok az informalitást – mint a gyűjtögetést, személtválogatást vagy lomizást⁹³ – megtúrt kategóriaként kezelik, miközben a társadalmi újratermelés szempontjából elengedhetetlen elemként támaszkodnak rá.

További kritika a fogalommal szemben, hogy a periférikus, félperiférikus országokban, ahol a formális bérmunka sosem volt általános, úgyszintén megjelenik a posztfordista nosztalgia. Ugyanakkor a posztoszocialista térségre is jellemző egyféle nosztalgia, mint a Tito-nosztalgia⁹⁴ vagy akár a Kádár-kor relatív stabilitása felé való visszavágyódás,⁹⁵ de mégsem kizárólagosan egy elvesztett múltbéli kiszámíthatóság áll a középpontban, hanem egy elképzelt, kiszámítható és biztos jövő gyászja is.⁹⁶ A posztoszocialista országokban a rendszerváltás be nem váltott ígéretei egy széles és stabil középosztályról, mint „Nyugaton”, a mai napig normatív eszmeként uralják a közbeszédet arról, miként is gondolunk a „jó életre”,⁹⁷ vagyis egy elképzelt nyugati középosztály életstílusa válik áhított jövőképpé.⁹⁸ Ez a „jó élet” szorosan összefügg a formális bérmunka nyújtotta stabilitással és az ebből fakadó kibővült fogyasztással.⁹⁹ Azonban a „jó élethez” kapcsolódó szimbolikus térben mindezen túlmutatóan megjelenik a felelős állampolgár normatív képe

⁹⁰ Neilson–Rositter 2009; Muehlebach–Shoshan 2012; Szépe 2012; Munck 2013; Millar 2014; Dunaway 2018; Han 2018; .

⁹¹ Kovai 2017; Szombati 2018.

⁹² Ferguson–Gupta 2002.

⁹³ Pulay 2015; Millar 2018.

⁹⁴ Lindstrom 2005.

⁹⁵ Gyarmati 2013.

⁹⁶ Millar 2017; Han 2018.

⁹⁷ Jansen 2017; Crăciun–Lipan 2020.

⁹⁸ Fehérváry 2002; Chereseva 2022.

⁹⁹ Geva 2021.

is, aki jövőorientált módon fektet be saját jövőjébe: magasan képzett, célorientált, önmagát menedzselni képes, egészségtudatos és szabálykövető – a neoliberális ideális emberkép.¹⁰⁰

Ebben a kontextusban a prekár élethelyzetű, formális bérmunkából kiszoruló rétegek morális rosszként tudnak megjelenni, hiszen egyfajta tagadásai lesznek annak a „jó életnek”, amely a formális, állandó bérmunka kiszámíthatóságához kapcsolódik. A fentiek következménye, hogy a „cigány” megjelenése a központi terekben, szórakozóhelyeken vagy akár a közintézményekben, mint az iskolában, egyfajta morális pánikot kelt a helyi többségi lakosság körében, akik ennek a hatására fokozottan élik meg saját társadalmi helyzetük törékenységét, tervezhetlenségét, a jövő fölötti kontroll elvesztését, hiszen osztályhelyzetük stabilitásának illúzióját éppen ettől a stigmatizált rétegtől való szimbolikus eltávolodás biztosítja.¹⁰¹ Ahogyan Virág Tünde¹⁰² a lakhatás és Neumann Eszter¹⁰³ az iskola-rendszer kapcsán is kifejti, sok esetben ez az eltávolodás a helyi politikai hatalom által kontrollált intézményekben tud érvényre jutni. Hasonlóképpen e jelenség a mozgatórugója a már sokak által leírt *white flight*nek is,¹⁰⁴ amikor is az etnikailag jelöletlen „magyarok” elmenekülnek azokból a terekből, ahol a romák lesznek túlsúlyban, zsákfalvakat, szegregátumokat vagy „gettóiskolákat” hagyva maguk után. A prekariátus fogalma tehát hozzájárul az etnikai viszonyok *relációs* elemzéséhez is, hiszen e fogalom megmutatja, hogy nemcsak a formális bérmunkából kiszoruló emberek életét jellemzi a létbizonytalanság, hanem sok esetben a munkásságét és az alsó középosztályét is, amely a lecsúszástól való félelemben materializálódik. E félelem sok esetben mozgatórugója az etnikailag jelölt csoportoktól való eltávolodásnak.

A rendszerváltás be nem váltott ígéretén túlmutatóan az általunk vizsgált cigány csoportok szemszögéből a prekaritás tapasztalata szintén egyféle veszteség-élményhez kötődik, elsősorban az államszocializmus emlékein keresztül. Kovai Cecília tanulmánya bemutatja, hogy roma interjúalanyai úgy emlékeznek vissza a szocializmus korára, mint arra az időszakra, amikor a formális, állandó bérmunka valóban lehetőséget adott nem pusztán a kiszámítható megélhetésre, hanem azon keresztül az etnikai stigmától való megszabadulásra is.¹⁰⁵ Másik írásában kifejti, hogy az államszocializmus egy idealizált időszakká válik, amely „igen élénken él még ezeknek a közegeknek az emlékezetében, de immár egyfajta történelmen kívüli »mitikus korszak«” emlékeként, amely mindig egy generációval korábbi időkre tevődik át. A mai tizenévesek is gyakran úgy hivatkoznak erre az időszakra, mint ami szüleik idejében volt élő tapasztalat, amikor „mindenkinek volt munkája”, és „nem számított, hogy ki cigány és ki magyar”, hol-

¹⁰⁰ Dean 1995; Rose 1999; Read 2009; Ozolina–Fitzgerald 2016.

¹⁰¹ Durst 2010; Szombati 2018; Czirfusz et al. 2019; Kovai 2019; Vígvári–Kovai 2020.

¹⁰² Virág 2020.

¹⁰³ Neumann 2017.

¹⁰⁴ Ladányi–Szelényi 2004; Kertesi–Kézdi 2009.

¹⁰⁵ Kovai 2008.

ott legfeljebb a nagyszüleik élhették át a korszak fent idézett áldásos hatásait.¹⁰⁶ Ezek az emlékek azonban mindig a jelen ellentétéként jönnek elő a beszélgetésekben, amikor a formális, állandó bérmunka vagy nem elérhető, vagy nem jár sem akkora integrációs erővel, sem stabil megélhetéssel. Az államszocializmus tehát mint egy elveszett aranykor jelenik meg, amely szemben áll a jelen időszak létbizonytalanságával. Azt, hogy létezett-e valaha és hogyan ez az „áldásos” időszak, nem ennek az írásnak a tiszte megítélni, ugyanakkor a korabeli szociológiai felmérések és etnográfiai inkább azt mutatják,¹⁰⁷ hogy mind a létbizonytalanság, mind az abból fakadó stratégiák kérdésben több a hasonlóság a jelen időkzakkal. A prekariátus tapasztalata tehát inkább tekinthető egy állandósult állapotnak, amelyhez ezek a csoportok adaptálódtak, mint egy adott történelmi időszak termékének.

KONKLÚZIÓ

Írásunkban bemutattuk, hogy a hazai társadalomtörténelmi és szociológiai kutatásokban mindig is kiemelt szerepet kapott az osztály aspektus, azonban az osztály és etnicitás többnyire kizárólagos viszonyban jelentek meg ezekben a kutatásokban, miközben a munkaerő-tartaléksereg, a felesleges népesség és a prekariátus fogalmaival arra világíthatunk rá, hogy e kettő összefonódása hoz létre egy sajátos pozíciót az általunk vizsgált vidéki terekben. Értelmezésünk szerint ezek segítségével rámutattunk, hogy e vidéki terekben a formális, állandó bérmunka előnyeivel való hozzáférés szervezi az etnikai és osztályviszonyokat, ezzel együtt pedig az etnicizált osztálykonfliktusokat is. A hasonlóságok mellett azonban kiemeltük a három koncepció közti különbségeket, bemutattuk, hogy milyen társadalomtudományi kontextus termékei, illetve melyek azok a kritikák, amelyeket figyelembe kell venni, ha a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez használjuk őket.

A munkakerő-tartaléksereg, illetve felesleges népesség marxi koncepciója a globális munkamegosztásban elfoglalt strukturális pozícióként is értelmezhető. Eszerint e csoportok nincsenek kizárva a tőkefelhalmozás folyamatából, sőt jelenlétük annak szükséges feltétele, hiszen könnyen mozgatható, olcsó munkaerőt jelentenek. A kiszámítható megélhetést biztosító formális, állandó bérmunka tulajdonképpen egy privilegizált munkaforma, amely a globális kapitalizmus előnyös pozícióiban élők számára biztosítja teljes egészében a megélhetést, míg az azokból részlegesen kiszorult rétegek más munkaformákkal, illetve állami transzferekkel tartják fenn magukat. E koncepció kiemelt szerepet ad a fenti két eltérő pozícióban élők közti osztálykonfliktusoknak, amelyek etnikai vagy „faji” konfliktusokként jelennek meg az adott társadalmi kontextusban. Tanulmányunkban

¹⁰⁶ Kovai 2017: 222.

¹⁰⁷ Kemény 1976; Kardos 1983a; Havas 1983c.

bemutattuk, hogy e fogalmakat használva az etnikai és osztály aspektus egy keretben értelmezhető, a globális munkamegosztás fenti formája ugyanis többnyire együtt jár a helyi szinteken működő rasszizálás/etnicizálás kirekesztő mechanizmusaival. A felesleges népesség vagy munkaerő-tartaléksereg sok esetben ugyanis rasszizált/etnicizált népesség, ami azt jelenti, hogy faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja előnytelen osztálypozíciójukat, míg az állandó, fizetett bérmunka a jelöletlen fehérséggel vagy a szintén jelöletlen többségi pozícióval kapcsolódik össze. Empirikus tapasztalataink, illetve más, a témával foglalkozó kutatók munkái is azt mutatják, hogy a vizsgált vidéki terepeken hasonló folyamatok zajlanak, hiszen e terekben tulajdonképpen az számít cigánynak, aki ezt az előnytelen osztályhelyzetet foglalja el, miközben a formális, állandó bérmunkából élők helyzete az etnikailag jelöletlen pozíciót kínálja fel.

Kutatásaink alapján az a meggyőződésünk, hogy a munkaerő-tartaléksereg/felesleges népesség helyzetét mindig az egyenlőtlenségek szélesebb rendszerében érdemes vizsgálni, már csak azért is, mert a lokális szinten érzékelhető osztály- és etnikai viszonyok feszültségei szintén ennek szerves részei. Ugyanakkor rámutatunk az e fogalmak használatában rejlő veszélyekre is, többek között arra, hogy a „globális munkamegosztás” lokális hatásait nem könnyű nyomon követni, így könnyen előállhat az az elkerülendő helyzet, hogy az állami vagy az az alatti szintek relatív ágenciája kikerül az elemzésből. A másik fontos kritika, hogy e fogalmak a mindennapi gyakorlatok, stratégiák szempontjából determinálóknak tűnhetnek, a szubjektív megélésre, mozgásterekre nem jut elég figyelem.

Az utóbbi „hiba” elkerülésére mutattuk be tanulmányunkban a prekariátus koncepcióját és annak lehetséges előnyeit a cigány-tematikában. A prekariátus koncepciója a tartaléksereg fogalmához képest eltérő hangsúlyokkal ragadja meg a formális, állandó foglalkoztatásból részben kiszoruló népesség helyzetét, ugyanis az objektív osztálypozíciók absztrakt szintjéről a konkrétabb osztályhelyzetekre s tapasztalatokra helyezi a fókuszot. A prekariátus fogalmi kerete így lehetőséget ad arra, hogy a strukturális kényszerekből fakadó állapotok, mint az elidegenedés, a bizonytalanság és a kiszámíthatatlan életpályák szubjektív megélései is elbeszélhetővé váljanak. A prekariátus tehát a tartaléksereg koncepciójával szemben egyrészt az ágencia lehetséges módjait láthatóbbá teszi, így az ellenállás különböző formái is elemzés tárgyává válhatnak, másrészt nagyobb hangsúlyt fektet a strukturális pozíciók szubjektív megélésére, a megküzdési stratégiákra, valamint az adott osztályhelyzetből fakadó diszpozíciók rendszerére. Így akár ellennarratívát is tud nyújtani a többség által stigmatizált élethelyzetekkel szemben a láthatóvá tételükön keresztül.

A fentiek mellett kiemeltük, hogy mivel a prekariátus értelmezhető osztályokon átívelő tapasztalatként, amely megvilágíthatja a különböző osztálypozíciókkal járó létbizonytalanságokat és az azokból fakadó félelmeket, osztályfeszültségeket. Végül arra mutattunk rá, hogy a stabil, állandó bérmunka előnyeihez hozzáférő rétegek létbizonytalanságai más típusú prekaritást jelentenek, mint az abból részlegesen kiszoruló, etnicizált csoportokéi. E különbségek pedig

szükségképpen másfajta stratégiákat, diszpozíciókat és habitusokat hoznak létre, amely különbségek szintén etnikai konfliktusként jelenhetnek meg az adott lokális társadalmi szintereken. Ebből fakadóan pedig látszólagosan dichotóm viszonyban lévő osztály- és etnikai pozíciókat egy rendszeren belül értelmezhetünk azáltal, hogy áthelyezzük a fókusz a struktúrák szubjektív megélésére. Így – hasonlóan a munkaerő-tartaléksereg, illetve a felesleges népesség fogalmakhoz – a prekariátus analitikus kerete által is közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy megértsük, hogy e struktúrák, mint az osztály és az etnicitás, miként lépnek egymással kölcsönhatásba, helyi szinten társadalmi pozíciókat és cselekvési formákat termelve.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakó Tamás – Lakatos Judit 2019: A magyarországi munkapiac 2018-ban. In: Fazekas Károly – Csillag Márton – Hemann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2018*. Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 15–32.
- Boatcă, Manuela 2015: World-Systems Analysis and the Feminist Subsistence Perspective. In: Uő: *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. Ashgate, Farnham, 121–138.
- Bourdieu, Pierre 2000: *Pascalian Meditations*. Stanford University Press, Stanford.
- Butler, Judith 2009: Performativity, Precarity and Sexual Politics. *Revista de Antropologia Iberoamericana* (4.) 3. i–xiii. <https://doi.org/10.11156/aibr.040303e>
- Cheresheva, Irina T. 2022: Creating the Post-Socialist Middle-Class Mother. Global Hierarchies and Local Distinctions. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* (8.) 3. 83–98. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i3.875>
- Crăciun, Magdalena – Lipan, Stefan 2020: Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its “Good Life.” *East European Politics and Societies* (34.) 2. 423–440. <https://doi.org/10.1177/0888325420902509>
- Czifrusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann Tibor 2019: A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat* (26.) 142–170.
- Dean, Mitchell 1995: Governing the Unemployed Self in an Active Society. *Economy and Society* (24.) 4. 559–583. <https://doi.org/10.1080/03085149500000025>
- Dunaway, Wilma A. 2018: Félproletár háztartás a modern vilárendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat* (24.) 53–88.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigánység története – Történelem a cigányságkutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest.
- Durst Judit 2002: Fertility and childbearing Practices among Poor Gypsy Women in Hungary: the Intersections of Class, Race and Gender. *Communist and Post-Communist Studies*, (35.) 4. 457–474. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(02\)00032-6](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(02)00032-6)
- Durst Judit 2008: „Bárók”, patrónusok versus „komák”: Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradai Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest, 232–280.

- Durst Judit 2010: „Minden évben máshogy fordul a világ.” A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *AnBlok*k (4.) 34–38.
- Durst Judit 2015: New Redistributors in Times of Insecurity: Different Types of Informal Lending in Hungary. In: Brazzaben, Micol – Cunha, Manuela Ivone – Fotta, Martin (eds): *Gipsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Berghahn Books, New York, 49–67. <https://doi.org/10.1515/9781782388869-005>
- Durst, Judit 2017: De ugye biztos nem lesz ebből baj? *Szociológiai Szemle* (27.) 2. 88–111.
- Durst Judit – Nyíró Zsanna 2018: Soul Work and Giving Back: Ethnic Support Groups and the Hidden Costs of Social Mobility. Lessons from Hungarian Roma Graduates. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* (4.) 1. 88–108. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i1.406>
- Durst Judit – Nyíró Zsanna 2021a: Introduction. Cultural Migrants? The Consequences of Educational Mobility and Changing Social Class among First-in-family Graduates in Hungary. *Szociológiai Szemle* (31.) 3. 4–20. <https://doi.org/10.51624/Szoc-Szemle.2021.3.1>
- Durst Judit – Nyíró Zsanna 2021b: Racialisation Rules: The Effect of Educational upward Mobility on Habitus. *Szociológiai Szemle* (31.) 3. 21–50. <https://doi.org/10.51624/SZOCSZEMLE.2021.3.2>
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba 2014: 1989: Szemponatok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21.) 10–63.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba 2019: 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26.) 28–75.
- Efremova, Georgia 2012: Integralist Narratives and Redemptive Anti-Gypsy Politics in Bulgaria. In: Stewart, Michael (ed.): *The Gypsy “Menace”: Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst and Company, London, 43–66.
- Fehérvári Krisztina 2002: American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a ‘Normal’ Life in Postsocialist Hungary. *Ethnos* (67.) 3. 369–400. <https://doi.org/10.1080/0014184022000031211>
- Ferguson, James – Gupta, Akhil 2002: Spatializing States: toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist* (29.) 4. 981–1002. <https://doi.org/10.1525/ae.2002.29.4.981>
- Fernández-Kelly, Patricia 2005: Towanda’s Triumph: Unfolding the Meanings of Adolescent. Pregnancy in the Baltimore Ghetto. *International Journal of Urban and Regional Research* (18.) 1. 88–111. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1994.tb00252.x>
- Gagy Ágnes 2022: Forex Mortgages and Housing Access in the Reconfiguration of Hungarian Politics after 2008. *Critical Housing Analysis* (9.) 1. 78–86. <https://doi.org/10.13060/23362839.2022.9.1.543>
- Geröcs Tamás – Pinkasz András 2017: A KGST a világrendszerben. *Eszmélet* (29.) 113. 15–36.
- Geva, Dorit 2021: Orbán’s Ordonationalism as Post-neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society* (38.) 6. 71–93. <https://doi.org/10.1177/0263276421999435>

- Grill, Jan 2018: Re-learning to labour? 'Activation Works' and Newpolitics of Social Assistance in the Case of Slovak Roma. *Journal of Royal Anthropological Institute* (24.) 1. 105–119. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12802>
- Gyarmati, György 2013: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk* (10.) 3. 77–90.
- Han, Clara 2018: Precarity, Precariousness and Vulnerability. *Annual Review of Anthropology* (47.) 1. 331–343. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102116-041644>
- Havas Gábor 1983a: Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 61–141.
- Havas Gábor 1983b: Korábbi cigány foglalkozások. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 161–181.
- Havas Gábor 1983c: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–222.
- Havas Gábor 2005: *Óvodától a szakmáig*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Budapest.
- Huszár Ákos 2019: Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle* (29.) 4. 4–32. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.4.1>
- Jansen, Stef 2015: 'Normal Lives': Towards an Anthropology of Yearning. In: Jansen, Stef: *Yearnings in the Meantime: 'Normal Life' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. Berghahn Books, New York. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qcxhw.7>
- Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály 2000: A falusi társadalom a szocializmus időszakában In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 977–1006.
- Kardos László 1983a: Bontási terület. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 45–61.
- Kardos László 1983b: Toborzás. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 19–45.
- Katona Imre 1965: Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában: 1848–1914*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 382–432.
- Kemény István 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1.) 1. 36–48.
- Kemény István 1976: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2009: Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után (No. BWP-2009/6). *Budapest Working Papers on the Labour Market*.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2011: Roma Employment in Hungary after the Post-Communist Transition. *Economics of Transition* (19.) 3. 563–610. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2011.00410.x>
- Kóczé Angéla 2018: Transgressing Borders: Challenging Racist and Sexist Epistemology. In: Beck, Sam – Ivasiuc, Ana (eds): *Roma Activism. Reimagining Power and Knowledge*. Berghahn Books, London, 111–129.
- Kovai Cecília 2008a: Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. *Beszélő* (13.) 5. 80–88. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04ch1.11>

- Kovai Cecília 2008b: „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest, 175–230.
- Kovai Cecília 2016: Önellátó függőség: a közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy tolnai megyei faluban. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők: polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest, 137–160.
- Kovai Cecília 2017: *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- Kovai Cecília 2019: Permanent Wage Labour as a Norm. Workfare Policy and Everyday Experiences of Precariousness in A Small Hungarian Former Industrial Town. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* Special Issue 7. 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Kovai Cecília 2020: Egy „elképzelt kézéposztály” és a lokalitás „valósága”. Tanodák mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle* (30.) 2. 72–95. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.4>
- Köllő János 2017: A szerkesztő előszava. In: Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja, Budapest, 41–47.
- Ladányi János 2005: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2001: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* (6.) 10. 94–98.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2005: Van-e értelme az underclass kategória használatának? In: Ladányi János (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum, Budapest, 470–476.
- Lindstrom, Nicole 2005: Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia. *East Central Europe* (32.) 1–2. 227–237. <https://doi.org/10.1163/18763308-90001039>
- Marx, Károly 1955: 23.3: Viszonylagos túlnépesség, illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése. In: Marx, Károly: *A tőke*. Szikra, Budapest, 583–594.
- Millar, Kathleen M. 2014: “Precarious Present”: Wageless Labor and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil. *Cultural Anthropology* (29.) 1. 32–53. <https://doi.org/10.14506/ca29.1.04>
- Millar, Kathleen M. 2017: Toward a Critical Politics of Precarity. *Sociology Compass* (11.) 6. <https://doi.org/10.1111/soc4.12483>
- Millar, Kathleen M. 2018: *Reclaiming the Discarded: Life and Labor on Rio's Garbage Dump*. Duke University Press, Durham. <https://doi.org/10.1215/9780822372073>
- Muehlebach, Andrea – Nitzan, Shoshan 2012: Post-Fordist Affect: An Introduction. *Anthropological Quarterly* (85.) 2. 317–43. <https://doi.org/10.1353/anq.2012.0030>
- Munck, Ronaldo 2013: The Precariat: a View from the South. *Third World Quarterly* (34.) 5. 747–762. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.800751>
- Nagy Pál 2018: Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 11–40.

- Nagy Pál 2020: Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század). *Aetas* (35.) 1. 131–149.
- Neilson, Bratt – Rossiter, Ned (2008). Precarity as a Political Concept or Fordism as Exception. *Theory, Culture & Society* (25.) 7–8. 51–72. <https://doi.org/10.1177/0263276408097796>
- Neményi Mária 1998: *Cigány anyák az egészségügyben*. Magánkiadás, Budapest.
- Németh Krisztina 2022: From Marginalisation to Precarity? A Hungarian Roma family’s Mobility Trajectory Paved with Intertwined Precarities. In: Lefebvre, Augustin – Maár, Judit – Sandu, Traian (eds): *Précarités au fil du temps: Trajectoires brisées, trajectoires maîtrisées*. L’Harmattan, Paris, 133–150.
- Neumann Eszter 2017: “Fast and violent integration”: school desegregation in a Hungarian town. *Race Ethnicity and Education* (20.) 5. 579–594. <https://doi.org/10.1080/13613324.2016.1191696>
- Ozoliņa-Fitzgerald, Liene 2016: A state of Limbo: the Politics of Waiting in Neo-Liberal Latvia. *The British Journal of Sociology* (67.) 3. 456–475. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12204>
- Petrovici, Norbert – Raț, Cristina – Simionca, Anca – Vincze Enikő 2019: Introduction: Racialized Labour of Dispossessed as an Endemic Feature of Capitalism. In: Vincze, Enikő – Petrovici, Norbert – Raț, Cristina – Picker, Giovanni (eds): *Racialized Labour in Romania: Spaces of Marginality at the Periphery of Global Capitalism*. Palgrave MacMillan, London, 1–37.
- Quijano, Aníbal 2000: Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. *International Sociology* (15.) 2. 215–232. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9_1
- Rajaram, Prem Kumar 2018: Refugees as Surplus Population: Race, Migration and Capitalist Value Regimes. *New Political Economy* (23.) 5. 627–639. <https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1417372>
- Read, Jason 2009: A Genealogy of Homo-Economicus: Neo-Liberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* (6.) 1. 25–36. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465>
- Rose, Nikolas 1999: *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488856>
- Sanyal, Kalyan 2007: *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Postcolonial Capitalism*. Routledge, New Delhi.
- Scheiring Gábor – Azarova, Aytalina – Irdam, Darja – Doniec, Katarzyna – McKee, Martin – King, Lawrence 2021: Deindustrialization and the Postsocialist Mortality Crisis. *Political Economy Research Institute* (Working Papers 541.) <https://doi.org/10.7275/27135476>
- Scheiring, Gábor – Szombati, Kristóf 2020: From Neoliberal Disembedding to Authoritarian Re-Embedding: the Making of Illiberal Hegemony in Hungary. *International Sociology* 35. (6.) 721–738. <https://doi.org/10.1177/0268580920930591>
- Scully, Ben 2016: Precarity North and South: A Southern Critique of Guy Standing. *Global Labour Journal* (7.) 2. 160–173. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2521>
- Smith, Gavin A. 2011: Selective Hegemony and Beyond-Populations with “No Productive Function”: A Framework for Enquiry. *Identities: Global Studies in Culture and Power* (18.) 1. 2–38. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2011.593413>

- Standing, Guy 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic, London. <https://doi.org/10.5040/9781849664554>
- Stewart, Michael 1994: *Daltestvérek*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael 2001: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* (6.) 10. 94–98.
- Szalai Júlia 2000: Az elismerés politikája és a cigánykérdés. Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Új Mandátum, Budapest, 543–579.
- Szalai Júlia 2005: „A jóléti fogda” I–II. *Esély* (1.) 6. 3–34.
- Szalai Júlia 2007: *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Szelényi Iván 2017: Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció). *Replika* (18.) 104. 15–22.
- Szépe András 2012: A prekariátus jelenségének vizsgálata az individuumszociológiák felől közelítve. *Replika* (13.) 79. 91–102.
- Szombati Kristóf 2018: *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghahn Books, New York. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04cbm>
- Tamás Gáspár Miklós 2021: *Antitézis*. Pesti Kalligram, Budapest.
- van der Linden, Marcel 2001: Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. *International Review of Social History* (46.) 3. 423–459. <https://doi.org/10.1017/S0020859001000268>
- Vidra Zsuzsa 2013: A szakképzetlen bérmunka szerepe a falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács Katalin – Váradai Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 57–74.
- Vigvári András 2022: A külterületi zártkertek benépesülése a lakhatási válság árnyékában. *Szociológiai Szemle* (32.) 1. 145–168. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.77>
- Vigvári András – Kovai Cecília 2020: Befejezetlen proletarizáció? Vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válság után. *Tér és Társadalom* (34.) 3. 68–89.
- Virág Tünde 2020: Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle* (30.) 2. 27–49. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.2>
- Wallerstein, Immanuel 2000: *The Essential Wallerstein*. The New Press, New York. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>